

Rozmieszczenie przestrzenne i cechy nowych małych miast z przełomu XX i XXI w.

Prof. dr hab. inż. arch. Hanka Zaniewska

Instytut Rozwoju Miast w Krakowie

Streszczenie. W artykule przedstawiono wyniki badań dotyczących nowo utworzonych polskich miast na przełomie XX i XXI w. Z przeprowadzonych badań wynika, że są to miasta małe, w większości nieprzekraczające 5 tys. mieszkańców. Zbiór nowo utworzonych miast jest zróżnicowany pod względem układów przestrzennych, rozmieszczenia w kraju oraz genezy miejskiego statusu. Analiza zbioru pozwoliła na określenie cech przestrzennych i kulturowych nowo utworzonych miast, charakterystycznych dla ich miejskiej tożsamości.

Słowa kluczowe: małe miasta, prawa miejskie, tożsamość, układy przestrzenne, wartości kulturowe

Wprowadzenie

Artykuł przedstawia wybrane wyniki badań prowadzonych w latach 2011–2013 w ramach projektu badawczego¹, dotyczącego nowo utworzonych miast, którego celem było uzyskanie odpowiedzi na pytanie czy proces umiastowienia² przez odzyskanie lub pozyskanie praw miejskich przyczynia się do rozwoju przestrzennego, społecznego i gospodarczego nowej jednostki osadniczej i otaczającego ją obszaru oraz czy osiągnięto zamierzone efekty gospodarcze, społeczne i kulturowe świadczące o miejskim charakterze lub inne stanowiące uzasadnienie starań o prawa miejskie.

Uzyskany materiał badawczy poddano analizie na kilku płaszczyznach:

- krajowej, obejmującej wszystkie miasta utworzone w latach 1989–2011,
- lokalnej, poprzez badania ankietowe,
- szczegółowej, poprzez studia przypadków.

Zastosowany został zespół metod pośrednich (analitycznych) i bezpośrednich (ankieta wysyłana i wywiad na miejscu) odpowiadających warsztatowi badań urbanistycznych, obejmujących: analizę informacji statystycznych krajowych i regionalnych, przepisów prawnych i dokumentów formułowanych na poziomie lokalnym (m.in. uchwały rady gminy, strategia rozwoju) oraz literatury dotyczącej gospodarki przestrzennej (osadnictwa, obszarów wiejskich), a także badania ankietowe skierowane do władz miast, które po 1989 roku otrzymały lub odzyskały status miasta. Istotne dla wyników badań były studia przypadków (18 miejscowości w wybranych regionach) przeprowadzone metodą sterowa-

nych wywiadów z mieszkańcami oraz przedstawicielami organizacji, uzupełnione wizjami lokalnymi i analizą opracowań charakteryzujących rozwój miejscowości.

Ponadto, na podstawie studiów literatury przedmiotu oraz aktów prawnych, regulujących nadawanie praw miejskich na przestrzeni lat 1989–2011 i materiałów statystycznych dokonano analizy ogólnej zbioru miast, które uzyskały prawa miejskie w tym czasie (Zaniewska, Borcz, Niedźwiecka-Filipiak, Barek, Thiel 2013).

W latach 1989–2011 status miasta nadano 87 miejscowościom, wśród których 69 posiadało prawa miejskie w przeszłości.

Nowo utworzone miasta to miasta małe, których liczba mieszkańców (poza jednym przypadkiem) nie przekracza 20 tys. Najwięcej w tym zbiorze jest miast liczących mniej niż 5 tys. mieszkańców (72), ponad połowa z nich to miasta jeszcze mniejsze – 2–3 tys. mieszkańców, a 13 ma mniej niż 2 tys. mieszkańców. Powiększają one już od lat znaczącą grupę małych miast.

W 1990 r. miasta liczące mniej niż 20 tys. mieszkańców stanowiły 73,6% ogólnej liczby miast, w 2003 – 74,8%, w 2010 – 75,5%. W tej grupie nastąpił znaczny i dynamiczny przyrost miast liczących mniej niż 5 tys. mieszkańców. Stanowią one przeszło 1/3 wszystkich polskich miast, a do zwiększenia ich liczby przyczyniło się przywrócenie praw miejskich zdegradowanym miastom i nadanie tego statusu jednostkom osadniczym, które takich praw nigdy nie posiadały.

Nadawanie praw miejskich było efektem działań władz lokalnych, przejawem narastającej samorządności i aktywności, a także wyrazem odradzania się lub tworzenia nowej tożsamości społecznej i kulturowej (Kosecki, Stawarz 2005). Ich przyspieszenie spowodowały przeprowadzone w 1992 r. zmiany ustawy o samorządzie terytorialnym umożliwiające nadanie statusu miasta nie tylko gminom, ale również miejscowościom spełniającym poddawane ocenie kryteria miejskości: demograficzne (liczba ludności nie mniejsza niż 2 tys. mieszkańców), urbanistyczne (zwarty, czytelny układ zabudowy), infrastrukturalne (urządzenia infrastruktury tech-

¹ Projekt badawczy pn. Uzyskiwanie praw miejskich a rozwój miasteczek i otaczających je obszarów. Studia przypadków, nr N N527083140 finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, realizowany w Instytucie Rozwoju Miast w latach 2011–2013, H. Zaniewska, Z. Borcz, I. Niedźwiecka-Filipiak, R. Barek, M. Thiel.

² Termin umiastowienie używany jest w literaturze poświęconej geografii ludności w kontekście urbanizacji jako procesu przestrzennego i służy do określania zwiększania liczby miast.; por. Jagielski A., 1997, Geografia ludności, Wyd. II, PWN, Warszawa, s. 271.

nicznej i społecznej), funkcjonalne (różnorodność pełnionych funkcji), gospodarcze (poziom dochodów, struktura zatrudnienia ze zwróceniem uwagi na udział zatrudnienia poza rolnictwem), geograficzne (usytuowanie w przestrzeni z uwzględnieniem równomiernego rozmieszczenia miast na danym obszarze), historyczne (wartości kulturowe materialne i niematerialne) oraz społeczne (aktywność mieszkańców w budowaniu wizerunku miasta).

Rozmieszczenie przestrzenne nowo utworzonych miast w latach 1989–2011

Z analizy badanego zbioru wynika, że najwięcej nowych miast (po 12) utworzono w województwach: małopolskim i śląskim, nieco mniej (po 8) w mazowieckim i świętokrzyskim, a kolejną grupą z 7 nowymi miastami są województwa lubelskie, podkarpackie i podlaskie.

Na tle rozmieszczenia przestrzennego wszystkich miast utworzonych w latach 1989–2011 wyróżnia się województwo zachodniopomorskie, o niskiej gęstości zaludnienia, z pięcioma miastami, które pierwszy raz uzyskały ten status. Ich utworzenie wzmacnia sieć osadniczą historycznie opartą na wielkich gospodarstwach rolnych, najpierw latyfundiach, a po II wojnie światowej państwowych gospodarstwach rolnych. Na uwagę zasługuje usytuowanie 3 nowych miast w województwie pomorskim, uzupełniających dość gęstą sieć miast w zachodniej części województwa, a także wzmocnienie sieci osadniczej północnej części województwa mazowieckiego. Województwa wschodnie, mimo wzbogacenia sieci osadniczej, nadal pozostają uboższe w miasta.

Spośród miast liczących poniżej 5 tys. mieszkańców najwięcej, bo 12 otrzymało status miasta w województwie małopolskim, a więcej niż połowa z nich nie przekracza 3 tys. i są wśród nich także miasta najmniejsze (poniżej 2 tys. mieszkańców). Większe miasta (5–10 tys. mieszkańców) wzbogaciły sieć osadniczą województw: łódzkiego, podkarpackiego, śląskiego i świętokrzyskiego. Największe, mające więcej niż 10 tys. mieszkańców utworzono w województwie śląskim (6 takich miast, połowa z nowo utworzonych) i jedno z nich w woj. mazowieckim.

Cechy przestrzenno-kulturowe nowo utworzonych małych miast posiadających prawa miejskie w przeszłości

Większość miast utworzonych w latach 1989–2011 posiadała prawa miejskie w przeszłości, a utraciła je z różnych przyczyn i w różnych okresach:

- w wieku XIX ze względów gospodarczych i politycznych, zwłaszcza w drugiej połowie wieku, w wyniku represji wobec ludności za udział w powstaniu styczniowym, co miało masowy zasięg w zaborze rosyjskim i austriackim (takich miast w badanym zbiorze było najwięcej),
- po uzyskaniu niepodległości po I wojnie światowej i przeprowadzeniu nowego podziału administracyjnego kraju,
- po 1945 r. w wyniku zniszczeń wywołanych działaniami wojennymi i powojennymi (przesiedlenia i wyludnienie) na ziemiach północnych i zachodnich kraju, a także

w wyniku ubytku ludności, spowodowanym eksterminacją ludności żydowskiej, zwłaszcza na terenach wschodnich i centralnych,

- po 1975 r., w wyniku reformy administracyjnej kraju, poprzez włączenie istniejących miast do sąsiadujących z nimi miast dużych, jako ich dzielnice (co dotyczyło miast woj. śląskiego).

Władze samorządowe miast posiadających w przeszłości prawa miejskie, traktowały przywrócenie praw miejskich jako świadectwo miejskiej tożsamości, mającej historyczne i europejskie korzenie.

Wśród 67 reaktywowanych miast, 6 status ten uzyskało po raz pierwszy już w XIII w., a więc mają siedemsetletnie miejskie tradycje, ale najwięcej, bo aż 18 miast, prawa miejskie miało już w XIV w. Są to miasta przede wszystkim z województw małopolskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego, a także opolskiego (tab. 1).

Kolejna grupa to miasta z XVI w. (12) i XV w. (11), reprezentowane w większości województw. Następną dość liczną grupę (7 miast) tworzą miasta z XVIII w. z województw lubelskiego, mazowieckiego, a także małopolskiego, podkarpackiego i podlaskiego. Stosunkowo późno, bo w XVII i XVIII w. uzyskały prawa miejskie odtworzone miasta w woj. wielkopolskim.

Specyficzną grupą są miasta w woj. śląskim z XX w., których uzyskany status wiązał się z procesem urbanizacyjnym powojennego uprzemysłowienia kraju, a po reformie administracyjnej z 1975 r. stały się dzielnicami innych miast.

Dla miast najstarszych, przy nadawaniu praw miejskich, najbardziej istotny był czynnik historyczny, świadczący o kilkusetletnich miejskich tradycjach, zakorzeniony w tożsamości lokalnej i wyrażony w układach i rodzajach zabudowy. Są to w przeważającej większości miasta małe, nieprzekraczające 5 tys. mieszkańców, a odtworzono ich status w 14 województwach (z wyjątkiem województw pomorskiego i zachodniopomorskiego, gdzie nowo powstałe miasta uzyskały status po raz pierwszy).

Historyczny okres i rodzaj nabytych po raz pierwszy praw miejskich zdecydował o ich układach przestrzennych i zabudowie. Te najstarsze charakteryzują się miejskim układem urbanistycznym z wyodrębnionym rynkiem, niejednokrotnie mające zachowany lub przebudowany ratusz, oraz licznymi zabytkowymi obiektami architektury sakralnej i świeckiej, np. Prusice w woj. dolnośląskim (Niedźwiecka-Filipiak 2008), Wolbórz w woj. łódzkim, gdzie nadal w przestrzeni widoczne jest historyczne owalnicowe założenie urbanistyczne (posiadający status miasta już w XIII w.) (fot. 1, 2; Zaniewska, Dąbkowski 2013).

Niektóre, pochodzące z XVIII w. są świadectwem wpływu europejskich tendencji urbanistycznych, w tym teoretycznych projektów renesansowego miasta idealnego, na kształtowanie się nowych planów urbanistycznych miast, zakładanych na wschodnich terenach Polski. „Typowym przykładem jest założony w 1705 r. Frampol. Zamknięty w kwadracie plan tego miasta z prostokątnymi ulicami i czterema mniejszymi placami otaczającymi centralnie położony rynek (ryc. 1 i 2), przypomina wyprowadzone ze schematów teoretycznych plany miast zakładanych w różnych krajach europejskich w XVII i XVIII w.” (Szafer 1955).

Tabela 1. Miasta o prawach miejskich nadanych w okresie XIII–XX w.

Wiek nadania praw miejskich	Miasta według województw
XIII	(dlś.) Prusice; (tdz.) Wolbórz; (mtp.) Wojnicz, Nowe Brzesko; (śl.) Krzanowice; (śwkrz.) Koprzywnica
XIV	(lbs.) Torzym; (tdz.) Kamieński; (mtp.) Bobowa, Czchów, Ciężkowice; (mazow.) Tarczyn; (opl.) Korfantów; (pdk.) Pruchnik, Kołaczyce, Brzostek; (pdl.) Tykocin; (śl.) Bieruń, Pilica; (śwkrz.) Bodzentyn, Kunów; (war.maz.) Miłakowo, Miłomłyn, Pasym
XV	(kuj.pom.) Skępe; (lbl.) Tyszowce, Piaski; (tdz.) Rzgów, Działoszyn; (mazow.) Bieżeń; (pdk.) Przecław; (pdl.) Czyżew; (śwkrz.) Małogoszcz, Osiek, Wąchock
XVI	(kuj.pom.) PiotrkówKujawski; (lbl.) Łaszczów, Krasnobród; (mtp.) Zakliczyn; (mazow.) Drobin; (opl.) Prószków; (pdk.) Narol, Oleszyce; (pdl) Krynki, Kleszczele; (śl.) Miasteczko Śląskie; (śwkrz.) Daleszyce
XVII	(mtp.) Nowy Wiśnicz; (wkpl.) Obrzycko
XVIII	(lbl.) Frampol, Annapol; (mtp.) Szczucin; (mazow.) Kosów Lacki, Myszyniec; (pdk.) Boguchwała; (pdl.) Suchowola; (wkpl.) Nekla
XIX	(lbs.) Lubniewice; (mtp.) Ryglice; (śl.) Sońnicowice
XX	(śl.) Radlin, Radzionków, Imielin, Rydułtowy, Wojkowice, Łędziny, Pszów

Objaśnienia: dlś. – dolnośląskie; kuj.pom. – kujawsko-pomorskie; lbl. – lubelskie; lbs. – lubuskie; tdz. – łódzkie; mtp. – małopolskie; mazow. – mazowieckie; opl. – opolskie; pdk. – podkarpackie; pdl. – podlaskie; śl. – śląskie; śwkrz. – świętokrzyskie; war.maz. – warmińsko-mazurskie; wkpl. wielkopolskie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Miasta polskie w tysiącleciu, 1965–1967*

Pierwotny kształt urbanistyczny Frampola, mimo upływu czasu i zmiennych losów społeczno-gospodarczych, jest nadal czytelny w strukturze miasta.

W drugiej połowie XVIII w. rozpowszechniają się w Europie rozplanowania radialne, które podejmują tradycje teoretycznych centralnych planów odrodzenia włoskiego. Przykładem polskim są Krynki w woj. podlaskim, które prawa miejskie uzyskały już na początku XVI w.

Istniejący nadal i czytelny układ przestrzenny powstał w drugiej połowie XVIII w. (w czasie przebudowy miasta wg projektu Antoniego Tyzenhauza, podskarbiego nadwornego litewskiego i starosty grodzieńskiego), gdzie w centralnym placu sześciobocznym zbiegło się aż 12 ulic. Po zakończeniu II wojny światowej w 70% wyludnione utraciły prawa miejskie, stając się wsią gminną o nazwie Krynki Białostockie. Odzyskały je ponownie w 2009 r. Po II wojnie światowej nową funkcję i tożsamość Krynek upatrywano w rozwoju uspołecznionego rolnictwa, na którego potrzeby w latach 70. i 80. XX w. wybudowano zespół typowych wielorodzinnych budynków, charakterystycznych dla osiedli byłych państwowych gospodarstw rolnych (Korolczuk 1998). Zlokalizowany peryferyjnie w stosunku do historycznej zabudowy Krynek pozostaje obcy w krajobrazie miasta (ryc. 3).

Mieszkania ze względu na ich wysoki standard techniczny w stosunku do innych mieszkań, po likwidacji PGR znajdowały chętnych nabywców. Krynki niedawno obchodziły jubileusz 500-lecia nadania miastu herbu, co skierowało uwagę na potrzebę kształtowania i wzmocnienie tożsamości lokalnej poprzez działania edukacyjne, organizacyjne i przestrzenne.

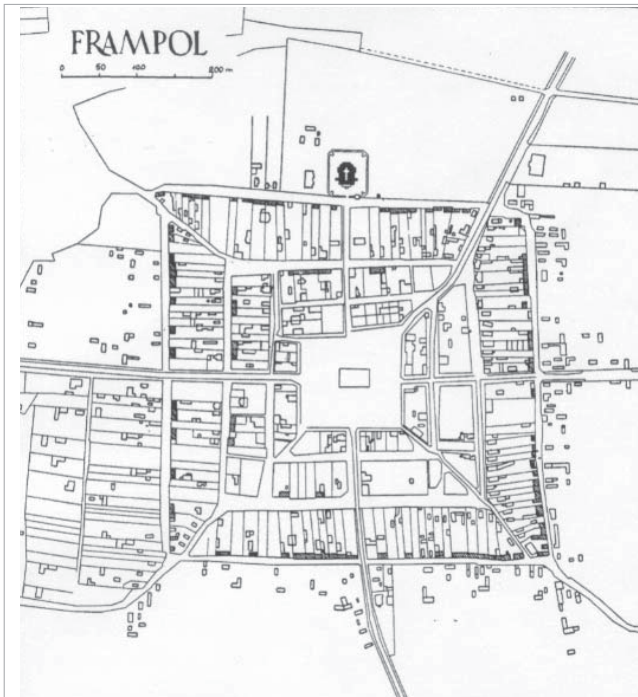
W rozważaniach nad tożsamością miast, które na przełomie XX i XXI w. odzyskały swoje miejskie prawa nie może zabraknąć przykładu Tykocina nad Narwią, jednego z najstarszych miast (lokacja przed rokiem 1425) w północno-

Fot. 1. Widok na rynek w Prusicach. Fot. I. Niedźwiecka-Filipiak

Fot. 2. Widok na rynek w Wolbórze. Fot. N. Dąbkowski

Ryc. 1. Pierwotne rozplanowanie Frampola (rysunek poglądowy)

Źródło: Szafer 1955, s. 51

Ryc. 2. Współczesny układ przestrzenny Frampola (rysunek poglądowy)

Rysunek: R. Berek

wschodniej Polsce, należącego niegdyś do znaczących rodów magnackich.

Istotnym czynnikiem gospodarczym i przestrzennego rozwoju był znaczny i wzrastający między XVI a XVIII w. udział ludności żydowskiej zajmującej się handlem i rzemiosłem, a także przemysłem gorzelnianym i piwowarskim.

Ludność chrześcijańska żyła z rolnictwa, rybołówstwa i częściowo z rzemiosła. Przeszłość widoczna jest nadal w strukturze przestrzennej i zabudowie miasta. Świadczą o tym także pozostałe po drugiej stronie Narwi ruiny dawnego królewskiego zamku, obecnie w części odbudowanego przez prywatnego inwestora oraz dwa rynki: „Żydowski” z istnie-

Ryc. 3. Plan Krynek z zaznaczoną zabudową po byłym PGR (rysunek poglądowy)

Rysunek: R. Berek

jącą synagogą (obecnie Muzeum Kultury Żydowskiej) i „Katolicki”, przebudowany wraz z otoczeniem w XVIII w. Po przebudowie, w centrum miasta, przy wschodniej pierzei trapezowego rynku pomiędzy dwiema ulicami stanął monumentalny budynek kościelny o symetrycznej elewacji. Oś kompozycyjną przeprowadzoną wzdłuż rynku zaakcentowano ustawioną frontem do kościoła kamienną statuą Stefana Czarnieckiego, stanowiącą jeden z pierwszych w Polsce pomników świeckich zdobiących place publiczne. Symetryczność i osiowość przestrzeni rynkowej podkreśla wybudowany z prawej strony kościoła budynek szpitala (1755, przytułek dla starców), będący przeciwwagą budynku alumnatu (przytułku dla wysłużonych weteranów i inwalidów wojennych z lat 1633–1636) (ryc. 4).

W czasie II wojny światowej Tykocin uległ poważnym zniszczeniom (60% budynków), unicestwione zostało ponad 50% ludności, głównie żydowskiej. Utracone w 1950 r. prawa miejskie Tykocin odzyskał w 1993 r. i pełni funkcję ośrodka gminy miejsko-wiejskiej; liczy niewiele ponad 2 tys. mieszkańców.

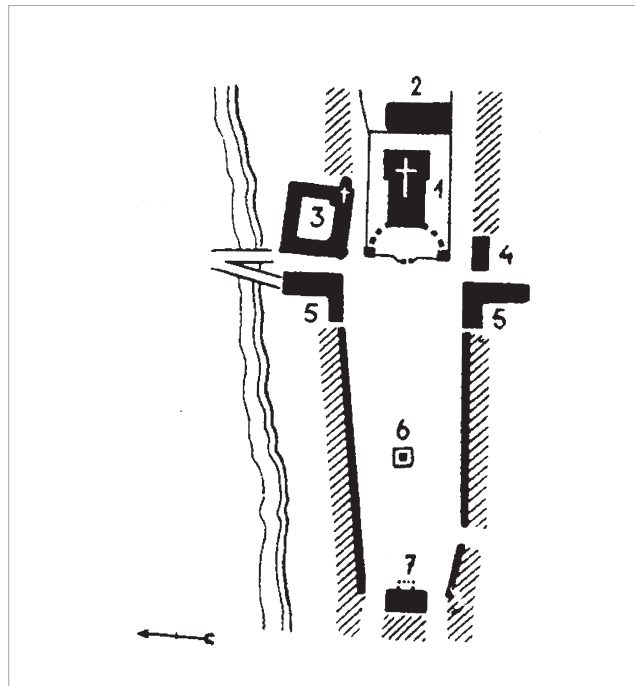
Mimo upływu czasu, jak też zmiany funkcji i znaczenia Tykocina, zachował się historyczny układ urbanistyczny miasta i jego wyraz architektoniczny. Stanowi przez to unikatowy przykład polskiego miasteczka wyrażającego swoim kształtem przestrzennym i architektonicznym dziedzictwo poprzednich epok. Przeprowadzona została odnowa rynku, (zlikwidowano przedwojenne zadrzewienia) uczyniająca jego barokową formę. Społeczność Tykocina utożsamia się ze swoim miejscem, promuje miasto, przyciąga inwestorów, czego przykładem jest odbudowa zamku przeznaczonego na cele turystyczne. Bliskie sąsiedztwo Białegostoku i usytuowanie w pobliżu trasy Warszawa – Białystok jak i malowniczość krajobrazu predestynują Tykocin nie tylko do funkcji turystycznej z punktu widzenia świadectwa kultury żydowskiej, ale także cennych walorów środowiska przyrodniczego.

Pomimo pewnych kulturowych podobieństw (duży udział ludności żydowskiej przed II wojną światową), zupełnie inny typ układu przestrzennego miasta o reaktywowanych prawach miejskich przedstawia Tarczyn w woj. mazowieckim.

Tarczyn, jedno z najstarszych miast na Mazowszu, należy do miast o reaktywowanych prawach miejskich, którego tożsamość w przeszłości (pierwsze wzmianki sięgają XIII w.) ukształtowała funkcja targowa, a po II wojnie światowej – przemysł owocowo-warzywny i sadowniczy. Utracone po powstaniu stycznym prawa miejskie odzyskał w 2003 r., dopiero po 134 latach.

W czasie drugiej wojny światowej duża część Tarczyna uległa zniszczeniu, a właściciele wielu domów i przedsiębiorstw zostali umieszczeni w tarczyńskim getcie, zlikwidowanym w 1942 r. Eksterminacja ludności żydowskiej podczas II wojny światowej spowodowała znaczny ubytek ludności miasta, a wraz z nim zubożenie jego tożsamości.

Miasto zachowało historyczny układ urbanistyczny (ryc. 5), w którym wyróżnia się część z rynkiem, utworzonym najprawdopodobniej w rozwidleniu dróg, ze zwartą zabudową dawnych kamienic. Współcześnie uzupełnia go wielorodzinną zabudowa mieszkalna i mieszkalno-usługowa usytuowana na jego zapleczu lub na obrzeżach miasta. Tożsamość miasta, a także gminy, jest obecnie związana z sadownictwem,

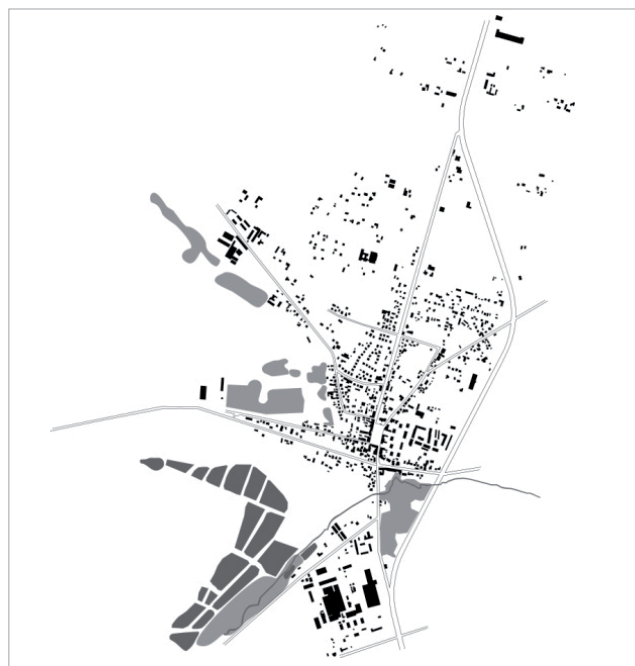

Ryc. 4. Rynek w Tykocinie wg planu z 1796 r. (rysunek poglądowy) 1 – kościół parafialny, 2 – plebania i seminarium ks. misjonarzy, 3 – alumnat, 4 – szpital (przytułek), 5 – austerie, 6 – pomnik Czarnieckiego, 7 – dom mieszkalny

Źródło: Trzcziński 1955, s. 109

choć zmniejszyło się zatrudnieniem w przemyśle owocowo-warzywnym, a mieszkańcy pracują głównie w Warszawie. Obraz zabudowy Tarczyna radykalnie się zmienił. Poza strefą centralną (przyrynkową) wyraźnie dominuje zabudowa osiedlowa, wielorodzinną (Zaniewska, Thiel 2013).

Władze miasta podejmują działania rewitalizacyjne, mające na celu przywrócenie znaczenia rynku i starają się

Ryc. 5. Układ przestrzenny Tarczyna (rysunek poglądowy)

Rysunek: R. Barek

podkreślić dawną i współczesną tożsamość miasta. Podobnie jak w innych miastach, zmieniono nawierzchnię rynku, zbudowano fontannę wokół jabłka – symbolu współczesnego Tarczyna, odrestaurowano obelisk poświęcony żołnierzom 1920 r., uporządkowano zielen. W jednej z pierzei rynku pozostały (znajdujące się w bardzo złym stanie technicznym) budynki dawnych właścicieli, o nieuregulowanym nadal statusie własności.

Budowa nowej tożsamości opartej na przeszłości widocznej nadal w teraźniejszości staje się trudna. Napotyka na problemy prawne, finansowe i organizacyjne, występujące nie tylko w Tarczynie.

Cechy przestrzenno-kulturowe miast, które po raz pierwszy uzyskały status miasta w latach 1989–2011

Dwudziestu miejscowościom nadano prawa miejskie po raz pierwszy i podobnie jak w przypadku miast, które odzyskały status, najwięcej z nich (połowę) utworzono w latach 90. XX w. W zdecydowanej większości nie przekraczają one 5 tys. mieszkańców (85%), a wśród nich, nieco więcej niż połowa to miasta, w których liczba ludności mieści się w przedziale 3–5 tys. mieszkańców, a Krynica Morska w woj. pomorskim, ma niecałe 1400 mieszkańców stałych. Zaledwie trzy: Sędziszów w woj. świętokrzyskim (6639), Żukowo w woj. pomorskim (6519) i największe, Łomianki w woj. mazowieckim, liczące 16 637 mieszkańców, znalazły się w wyższej klasie wielkości małych miast (Zaniewska 2013).

Grupa 20 nowych miast nieposiadających w przeszłości praw miejskich jest bardzo zróżnicowana pod względem cech przestrzenno-funkcjonalnych. Ich cechy „miejskości” wytworzyły się pod wpływem zmian społeczno-gospodarczych i politycznych, jakie nastąpiły po II wojnie światowej. Decydowały o tym głównie:

1. Rozwój przemysłu i towarzyszący mu rozwój budownictwa mieszkaniowego na potrzeby zakładów pracy, tworzenie zabudowy osiedlowej, wyposażonej pod względem infrastruktury technicznej, lecz zmieniającej radykalnie krajobraz, a nierzadko pozostawiającej na uboczu dawne wiejskie układy osadnicze.
2. Usytuowanie w pobliżu dużego miasta, dla którego miejscowość z terenami atrakcyjnymi krajobrazowo i gospodarczo, dobrze skomunikowana z ośrodkiem centralnym stała się zapleczem rozwoju budownictwa mieszkaniowego dla mieszkańców opuszczających duże miasta.
3. Rozwój turystyki na obszarach o dużych walorach krajobrazowych i przyrodniczych, czego przykładem są miejscowości nadmorskie, których liczba ludności w sezonie turystycznym wzrasta niewspółmiernie do liczby mieszkańców stałych.

Dla władz samorządowych sprawą prestiżową było uzyskanie statusu gminy miejsko-wiejskiej. Obecnie wszystkie, którym status miasta nadano po raz pierwszy są siedzibami takich gmin. Przed uzyskaniem praw miejskich dwa z nich (Borne Sulino i Siechnice) były miejscowościami w innych gminach.

Nie wszystkie przypadki pozwalają jednak na uogólnienie miejskich aspiracji i przesłanek o tym decydujących. Przemawiać mogą za tym zarówno względy historyczne, świadczące o miejskości, lecz niewyrażone formalnym statusem, czy tak szczególny fakt, jak konieczność aktywizacji Bornego Sulino, niemieckiego osiedla garnizonowego, w którym po II wojnie światowej stacjonowały wojska radzieckie (fot. 3, 4).

Fot. 3, 4. Zabudowa dawnego garnizonu, Borne Sulino
Fot. P. Biskupski

Niektóre wymienione cechy miejskości mogą występować równocześnie i wzajemnie się uzupełniać, zwłaszcza w zakresie świadczonych funkcji o charakterze usługowym, niejednokrotnie o znaczeniu ponadlokalnym.

Funkcje nowo powstałych miast są zróżnicowane w zależności od ich położenia, walorów krajobrazowych, a także od historycznych i nawet politycznych uwarunkowań.

Wszystkie są siedzibami gmin miejsko-wiejskich i wszystkie pełnią funkcję mieszkaniową wobec miejscowej ludności. Dla niektórych z nich, położonych w gminach turystycznych w obszarach oddziaływania aglomeracji, funkcja mieszkaniowa ma również charakter zewnętrzny. Znaczna grupa to miasta, w których istotną rolę odgrywają różne branże przemysłu (drzewny, przetwórstwo rolne, włókienniczy i inne), rzemiosło i usługi. Część tych funkcji występuje równocześnie

nie, uzupełniają się wzajemnie i tworzą obraz dzisiejszej tożsamości.

Mimo że nowo powstałe miasta nie miały miejskich korzeni, to jednak istotne cechy historyczne decydowały o układach przestrzennych, świadczących o śladach dawnego osadnictwa, a także ich przekształceniu w układy małomiasteczkowe (np. widoczne przekształcenie ulic w plac rynkowy). Ich wartości kulturowe wyraża zabudowa (niejednokrotnie o rolniczej funkcji), obiekty kultu religijnego różnych wyznań (kościół, cmentarze), a także obiekty będące dowodem ich dawnej tożsamości (wille, pensjonaty, budynki mieszkalne, administracyjne, pofolwarczne, a nawet powojaskowe).

Nadawanie statusu miasta po raz pierwszy wynikało – poza przesłankami funkcjonalnymi, urbanistycznymi i kulturowymi – także z położenia miejscowości w istniejącej sieci osadniczej. W tym zbiorze na uwagę zasługują nowo powstałe miasta położone w obszarach oddziaływania dużych miast (Warszawy, Krakowa, Gdańska) i mające z nimi dobre powiązania drogowe. Miasta te, a zwłaszcza tereny wiejskie ich gmin, stają się zapleczem budownictwa mieszkaniowego dla ludzi młodych, opuszczających duże miasta. Przykładem mogą być podwarszawskie Łomianki, położone na skraju Puszczy Kampinoskiej, rozwijające się prężnie nie tylko pod względem zaplecza mieszkaniowego Warszawy, ale także usług i handlu (centrum handlowe). O miejskości Łomianek decydują bardziej funkcje niż układ przestrzenny przecięty drogą wylotową szybkiego ruchu z Warszawy do Gdańska i starą drogą Warszawską (obecnie ulicą; fot. 5), wzdłuż której wytworzyła się namiastka centrum Łomianek.

Dla wielu z nich istotny był fakt istnienia przemysłu (Olszyna, Siechnice, Alwernia, Gliniojeck, Czarna Woda, Gościno) dający zatrudnienie własnym i okolicznym mieszkańcom, a także rzutujący na rodzaj powstającej zabudowy wielorodzinnej na potrzeby pracowników zakładów przemysłowych. Taka też zabudowa powstawała w tych, które tworzone były

na terenach popegeerowskich (Tychowo), czy powojaskowych (Borne Sulino). Tego rodzaju zabudowa najbardziej widoczna jest w Tychowie w województwie pomorskim, gdzie zespoły budynków mieszkalnych wybudowano dla pracowników byłego państwowego gospodarstwa rolnego i państwowego ośrodka maszynowego (ryc. 6, fot. 6).

Jednak nie tylko zabudowa mieszkaniowa o osiedlowym charakterze i rodzaj zatrudnienia dawały poczucie odmienności od wsi. W kilku przypadkach (Radłów, Świątniki Górne, Michałowo, Golczewo, Gościno) układ przestrzenny ma miejski charakter (niekiedy z wykształconym rynkiem), a zamiar tworzenia w okresie międzywojennym miasta ogrodu, wzorowanego na koncepcji E. Howarda w wsi Skrudą, stał się załączkiem dzisiejszego miasta Halinów w woj. mazowieckim (Thiel, Zaniewska 2012).

Z kolei miejscowości nadmorskie, niegdyś wioski rybackie (Dziwnów, Krynica Morska), uznane od dawna jako wypoczynkowe, kształtują nową tożsamość w oparciu o walory swojego położenia (ryc. 7).

Ryc. 6. Układ przestrzenny Tychowa (rysunek poglądowy)

Rysunek: R. Barek

Fot. 5. Łomianki, zabudowa usługowo-handlowa w głębi ul. Warszawskiej

Fot. 6. Tychowo, tereny popegeerowskie. Fot. R. Barek

Ryc. 7. Układ przestrzenny Dźwinowa (rysunek poglądowy)

Rysunek: R. Berek

Podsumowanie

Z przeprowadzonych badań wynika, że zbiór miast utworzonych na przełomie XX i XXI w. jest zróżnicowany pod względem cech miejskości świadczących o ciągłości dawnej lub kształtowaniu nowej tożsamości.

Badane miasta, nie tylko posiadające w przeszłości prawa miejskie, ale także te, które ich nie posiadały, odwołują się do rodowodu historycznego. W wielu znajdują się obiekty świadczące o dawnej miejskości (rynek, ratusz, układ ulic, rodzaj zabudowy mieszkaniowej, zabudowania dworskie, kościelne lub klasztorne) i stanowiące impuls do budowania współczesnej tożsamości miasta, odnoszącej się do jego przeszłości (Kowalewski 2013).

W ocenie nowych małych miast należy mieć na uwadze także to, że miasta, otrzymując prawa miejskie w przeszłości uzyskiwały przywileje, które stwarzały warunki do ich rozwoju. Były to np. prawo do targów i jarmarków, zwolnienia z podatków i opłat, działki pod budowę domów. W rozwoju niektórych jednostek osadniczych o reaktywowanych prawach miejskich, szczególnie położonych na wschodnich terenach Polski (województwa lubelskie, podlaskie) także znaczącą rolę odgrywał napływ ludności białoruskiej, ukraińskiej oraz żydowskiej. Ludność żydowska (której udział w ogólnej liczbie mieszkańców badanych miast sięgnął w XIX w. od 40% do nawet 90%) zajmowała się handlem i rzemiosłem, co sprzyjało rozwojowi. Lokalna tożsamość małych miast tworzyła się przez lata, wzbogacając się o nowe elementy. Wiązało się to także z wydarze-

niami historycznymi, upamiętnianymi m.in. budynkami czy pomnikami.

Odmienne uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne będą decydowały o rozwoju i tożsamości nowych miast, które nie mają miejskich tradycji, lub też miały w przeszłości przesłanki do ich powstania. Jeśli wzbogacają sieć osadniczą (tak jak ma to miejsce w woj. zachodniopomorskim) lub tworzone są w oparciu o istniejące jednostki osadnicze na terenach o atrakcyjnym krajobrazie, czynnikiem miastotwórczym jest rozwój funkcji turystyczno-wypoczynkowych (miejscowości nadmorskie), a dla położonych w obszarach oddziaływania dużych miast – funkcja mieszkaniowa, a niekiedy także rekreacyjna. Te funkcje będą wpływały na nową tożsamość.

Niewielka skala przestrzenna tych miast, tożsamość kulturowa i społeczna dla wielu z nich jest szansą utrzymania swej roli w sieci osadniczej. „Polska jest krajem małych miast” (Wejchert 1947), wśród których prawie połowę stanowią miasta nieprzekraczające 5 tys. mieszkańców, zawierające niejednokrotnie w swym kształcie przestrzennym i architektonicznym ślady europejskiego dziedzictwa.

Znaczenie małych miast podkreślają eksperci Unii Europejskiej zajmujący się polityką regionalną: „Pod wieloma względami cechy rodzajowe małych i średnich miast, a w szczególności ich wymiar ludzki, warunki życia, przyjazna natura ich dzielnic oraz zakorzenienie geograficzne i historyczny charakter stanowią ideał zrównoważonej urbanizacji” (Miasta przyszłości... 2011).

Literatura

- Jagielski A., 1997, *Geografia ludności*. Wyd. II, PWN, Warszawa, s. 271.
- Korolczuk D., 1998, *Przyszłość miasteczka kresowego (na przykładzie Krynek)*, Materiały VIII Konferencji Naukowej „Kierunki planowania przestrzennego i architektury wsi”, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej.
- Kosecki A., Stawarz A. (red.), 2005, *Tożsamość społeczno-kulturowa współczesnego miasta w Polsce*, PTEM, Warszawa–Pułtusk.
- Kowalewski A., 2013, *Tożsamość miasta i prawo gospodarki przestrzennej*, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, Architektura i urbanistyka, z. 29, Poznań.
- Miasta polskie w tysiącleciu, 1965–1967*, t. I–II, Ossolineum, Wrocław.
- Miasta przyszłości. Wyzwania, wizje, perspektywy, 2011, Unia Europejska, Polityka Regionalna, październik 2011.
- Niedźwiecka-Filipiak I., 2008, *Przemiany przestrzenne małego miasta na przykładzie Prusic*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 10, Sosnowiec.
- Szafer T.P., 1955, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce w wieku Oświecenia*, Studia historii budowy miast, IUA, Budownictwo i Architektura, Warszawa.
- Thiel M., Zaniewska H., 2012, *Halinów – miasto ogród?*, Problemy Rozwoju Miast, z. 2, Kraków.
- Trzeciński W., 1955, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce w wieku Oświecenia*, Studia historii budowy miast, IUA, Budownictwo i Architektura, Warszawa.
- Wejchert K., 1947, *Miasteczko polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Wydawnictwo Ministerstwa Odbudowy, Warszawa.
- Zaniewska H., 2013, *Rozwój miejskiej sieci osadniczej pod wpływem nadawania statusu miasta nowym jednostkom*, [w:] Gaczek W.M., (red.), *Dynamika, cele i polityka zintegrowanego rozwoju regionów. Aspekty teoretyczne i zarządzanie w przestrzeni*, Bogucki Wyd. Nauk. Poznań.
- Zaniewska H., Borcz Z., Niedźwiecka-Filipiak I., Berek R., Thiel M., 2013, *Małe miasta, które uzyskały prawa miejskie w latach 1989–2011*, Wyd. Instytutu Rozwoju Miast, Kraków.
- Zaniewska H., Dąbkowski N., 2013, *Odnowa urbanistyczna reaktywowanych małych miast w województwie łódzkim*, Problemy Rozwoju Miast, z. 2, Kraków.
- Zaniewska H., Thiel M., 2013, *Najnowsze małe miasta województwa mazowieckiego i ich tożsamość*, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, Architektura i urbanistyka, z. 29, Poznań.

The municipalisation (assignment of town rights) of the settlement network and identity development of small towns at the end of the twentieth century and beginning of the twenty-first century

Prof. dr hab. inż. arch. Hanka Zaniewska
Instytut Rozwoju Miast w Krakowie

Abstract

The article presents the issues shaping the identity of the newly created Polish cities at the end of the twentieth century and beginning of the twenty-first century. The study shows that these small towns, in most cases, do not exceed 5000 residents. A set of newly created cities is diverse in terms of spatial sys-

tems, deployment in the country and the genesis of urban status. The analysis allowed us to define a set of internal and external conditions of development of newly created cities and the formation of their identity.

Keywords

settlement network, small town, identity, municipal rights